

Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels

Een introductie

JOEP LEERSSEN

Trees have roots, people have legs, ideas have wings: An introduction

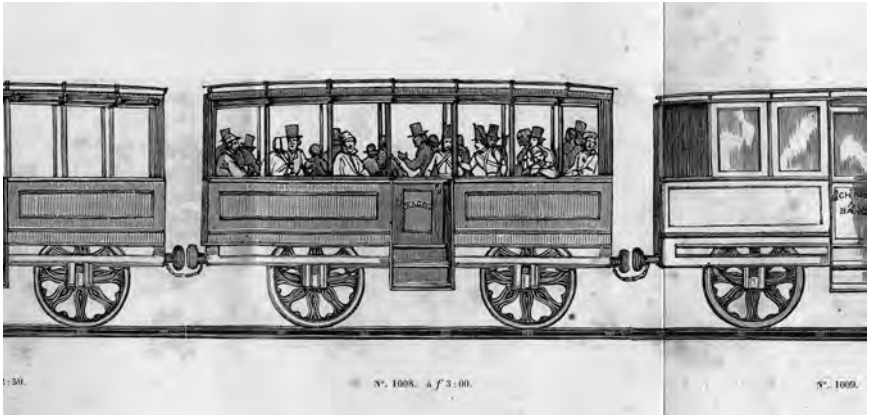
Taking a philological field trip in 1837 by A.H. Hoffmann von Fallersleben as an example, this essay demonstrates how the rise of medievalism and national philology in the Netherlands was not a homegrown development, but a result of Dutch-Flemish, Flemish-German and Dutch-German cross-currents. The sample case is used to demonstrate various approaches in transnational history. Poly-system theory, Cultural Transfer, *histoire croisée*, innovation-diffusion modeling and Actor-Network Theory are all useful correctives to infrastructural determinism. But the implicit capacity of culture to communicate and disseminate itself beyond its context of origin (already reflected in the ninth-century manuscript discovered by Hoffmann on his field trip) should be recognized as a fundamental starting point in all historical research.

In 1837 ondernam de Duitse dichter en filoloog August Heinrich Hoffmann von Fallersleben een treinreis naar Gent. De trein was toentertijd een zeer nieuwerwets vervoermiddel, en het sinds kort onafhankelijke België investeerde veel in de nieuwe infrastructuur. Voor Hoffmann was de gewaarwording futuristisch; hij schreef er vol vuur over – waarbij we wel moeten beseffen dat Hoffmann vol vuur over de meest banale futiliteiten kon uitweiden, vele bladzijden lang. Zijn zesbandige memoires *Meine Leben* bieden van die neiging talrijke vermoeiende voorbeelden.¹

Het treinreisje naar Gent was echter banaal noch futiel. Het zou leiden tot de persoonlijke ontmoeting en samenwerking tussen Hoffmann en de voorman van de Vlaamse letterkunde, Jan Frans Willems; het zou de basis vormen voor Hoffmanns enthousiaste engagement voor de Vlaamse Beweging (ontsteld als hij was over de hegemonie van de Franse taal bij en om de Belgische spoorwegen);² en het was de aanleiding voor een van de meest belangwekkende filologische ontdekkingen van deze jaren.

1 A.H. Hoffmann von Fallersleben, *Meine Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen* (6 dln.; Hannover 1868). Over de treinreis bericht Hoffmann in de inleiding bij dl. 6 van de *Horae Belgicae*, zijn editie van *Altniederländische Schaubühne. Abele spelen ende sotternien* (Breslau 1838).

2 Meer daarover in mijn *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen 2006) 97-116.

Afb. 1 *Treinwagon. Vignet uit 1850. Met dank aan Museum Enschedé te Haarlem.*

Hoffmann was zelf een wandelend ‘Reizend Idee’. Hij was als zwerfstudent al in 1818 naar de nieuw-gestichte universiteit van Bonn getrokken, had van daaruit voertreizen gemaakt naar het land van Herve, Luik en Zuid-Limburg, zou later herhaaldelijk Nederland bezoeken, maar ook studiereizen maken naar Oostenrijk en Bohemen. Wat hij in elk van die ondernemingen zocht, was ‘nationale literatuur’ – hetzij oraal levend in de volksmond, hetzij als oud manuscript in de volkstaal. Wat men ook van Hoffmann mag vinden (hij was ijdel, egocentrisch, als filoloog een slordige en overhaaste werker, een tweederangsdichter, en zijn nationaal-democratische politiek was niet vrij van een zekere Grootduitse klefheid), één zaak moet men erkennen: zijn archivalische speurzijn was bewonderenswaardig. Met zijn inventarissen bracht hij anderen op het spoor van voordien verloren gewaande manuscripten, en vaak is het Hoffmann die we dankbaar moeten zijn als degene die als eerste een corpus of codex heeft gesignaleerd. Voorbeelden zijn Hoffmanns *Otfried*-editie (1821) en zijn waardevolle *Fundgruben für die Geschichte deutscher Sprache und Literatur* (2 dln.; 1830-37).

Ook het reisje naar Gent had te maken met Hoffmanns archievenspeurderij. Hij zocht naar het manuscript van een zeer oud loflied op de Duitse koning Lodewijk III. De tekst was alleen bekend uit de tweede hand, het manuscript zelf verdwenen; maar de aanwijzingen liepen in de richting van een Vlaamse, door St. Amandus gestichte abdij. Dat zou de aloude Gentse St. Pietersabdij kunnen zijn of de nabijgelegen St. Amandsabdij van Elnon (een plaatsje heden ten dage bekend als *St. Amand-des-Eaux*, in Frans-Vlaanderen, vlak bij Valenciennes). Beide abdijen waren in de Franse tijd opgeheven, hun boekerijen verdwenen. Met de hulp van Jan Frans Willems wist Hoffmann echter het spoor weer op te pikken; het leidde naar de stadsbibliotheek van Valenciennes, waar veel boekenbezit van de St.-Amandsabdij van Elnon was terechtgekomen. En inderdaad wist het duo Hoffmann-Willems daar in Valenciennes de hand te

leggen op het verloren gewaande manuscript van de befaamde *Rhythmus teutonicus* (nu bekend als het *Ludwigslied*) ter lofprijzing van Lodewijk III, geschreven ná zijn overwinning op de Westfranken in 881 en vóór zijn dood in 882. Voor een zo vroege tekst is het Ludwigslied dus ongewoon goed dateerbaar. Wat meer is, het manuscript lijkt bijna contemporain met de tekst zelf, en biedt ons dus een van de oudste dateerbare tekstdocumenten uit de Duitse literatuurgeschiedenis (oudere teksten zijn vrijwel uitsluitend uit veel latere afschriften bekend). Maar de ware waarde van de vondst van Hoffmann en Willems was dat er in het manuscript nog een andere tekst stond: een hymne op St. Eulalia, in negende-eeuws vernaculair Frans, en meteen dus, na de Straatsburgse Eden, een van de alleroudste teksten in die taal.³ In één handschrift een van de alleroudste Duitse dichtwerken broederlijk verenigd met een van de alleroudste Franse teksten – een gegeven dat we alleen kunnen begrijpen als we het manuscript plaatsen in zijn uitzonderlijke tijd (de decennia vlak na de dood van Karel de Grote in 814) en in zijn plaats (Vlaanderen, met zijn vele abdijen en scriptoria, overgangsgebied tussen het Oost- en Westfrankische Rijk).

De vondst werd meteen wereldkundig gemaakt in een editie, *Elnonensia. Monuments de la langue romane et de la langue tudesque du IXe siècle, contenus dans un manuscrit de l'Abbaye de St.-Amand, conservé à la Bibliothèque publique de Valenciennes, découverts par Hoffmann de Fallersleben, et publiés avec une traduction et des remarques par J.F. Willems*. Het werk verscheen nog in hetzelfde jaar 1837, iets waar Willems verveeld mee zat: Hoffmanns werkwijze was weer eens overhaast en slordig geweest. Willems zou in 1845 een verbeterde tweede editie uitbrengen.

In deze kleine *Elnonensia*-episode zijn verenigd: de vader van de Vlaamse Beweging en *Reinaert*-tekstbezorger Jan Frans Willems; de dichter-germanist en auteur van het *Deutschlandlied*, August Heinrich Hoffmann von Fallersleben; en de door hen beiden herontdekte oudste teksten uit de Duitse en Franse literatuurgeschiedenis. Een rijke constellatie! Hoe we die op haar waarde moeten schatten wil ik in het navolgende kort uiteenzetten: ten eerste door een historische en historiografisch-methodologische context te schetsen, vervolgens door het exemplarische karakter van deze episode daarbinnen te belichten.

Context: Diverse methodes om cultureel en intellectueel grensverkeer te bestuderen

1. 'Nederland' en het Nederlandse taalgebied als polysysteem

De negentiende eeuw, het is welbekend, biedt ons het beeld van een geheel Europa omvattend proces van natievorming. De vorstendommen van het *ancien régime* transformeerden zich, na de aardschokken van de Franse Revolutie en

3 Over het handschrift en zijn wederwaardigheden: Paul Lefranq, «*Rhythmus teutonicus*» ou «*Ludwigslied*»? De la découverte de Mabillon (*Saint-Amand*, 1672) à celle de Hoffmann von Fallersleben (*Valenciennes*, 1837) (Paris 1945).

de heerschappij van Napoleon, langzaam maar zeker tot natie-staten.⁴ Dat proces is niet alleen sociaal en infrastructureel van aard, maar heeft ook een belangrijke culturele component. In alle Europese landen kwam een nationale preoccupatie met de eigen cultuur op gang. De geschiedschrijving ontwikkelde zich van een ‘filosofisch’ naar een ‘nationaal’ model; de nationale literatuurgeschiedschrijving ontstond; de literatuur zelf werd op programmatisch ‘nationale’ grondslag geschreven. Jan Frederik Helmers’ anti-Napoleontische *De Hollandsche Natie* (1812) en Tollens’ versdrama *De Hoekschen en de Kabeljauwschen* (1819) bieden vroege Nederlandse voorbeelden; men denke ook aan iets latere historische romans zoals Jacob van Lenneps *De Roos van Dekama* (1836) of Hendrik Conscience’s *De Leeuw van Vlaenderen* (1838).

Dit alles werd in niet geringe mate aangezwengeld door een mediëvisme waarin filologie en tekstedities het voortouw namen. De ‘eerste hoofdstukken’ van de diverse nationale literatuurgeschiedenissen waarin de oudste vernaculaire teksten worden gepresenteerd als de dageraad van ’s lands literaire activiteit, draaien meestal om teksten die pas in de laatste decennia uit de vergetelheid werden teruggehaald. Als zodanig is het nuttig, relevant en interessant om historiserende literatuur in verband te zien met de simultane praktijk van edities van oudere teksten: hier te lande kunnen de data van de hierboven genoemde literaire werken worden aangevuld met tekstedities zoals Clignetts *Esopet* (1819), een onuitgevoerd gebleven initiatief tot het uitgeven van de nationale geschiedbronnen (1826), L.G. Visschers *Ferguut* (1836) en Jonckbloets *Beatrijs* (1841); na 1843, als de ‘Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde’ wordt opgericht door Tidemann, De Vries en Jonckbloet, komt het tot een veel intensievere editie-productie.⁵

Processen van natievorming worden meestal landsgewijs bestudeerd: de landelijke infrastructuur, de maatschappelijke, economische en politieke structuren worden geanalyseerd teneinde het natievormingsproces van daaruit te kunnen begrijpen. Zoals het bij uitstek multinationale geval van de *Elnonensia* echter al aangeeft, vindt niet elk land afzonderlijk zijn eigen natievormings-wiel uit. Culturele en literatuurhistorische bewustwording is een aanstekelijk proces, dat niet alleen vanuit de eigen landelijke infrastructuur wordt gegenereerd, maar ook kan overwaaien van het ene land naar het andere.⁶

Zo ook in het hier als voorbeeldgeval gereleveerde Nederlandse literaire historicisme. De nationaal-literaire preoccupatie met het verleden als bron van inspiratie en als corpus van literair erfgoed was geen autarkie of zelfkazerij. Om

4 Een overzicht van deze ontwikkelingen alsmede nadere bronverwijzingen naar de zeer rijke literatuur daarover, kan de lezer te vinden in mijn *National Thought in Europe. A Cultural History* (Amsterdam 2006).

5 Vgl. mijn ‘Literary Historicism: Romanticism, Philologists, and the Presence of the Past’, in: *Modern Language Quarterly*, 65.2 (2004) 221-243. Specifieke gevallen worden geanalyseerd in Dirk van Hulle & J. Leerssen (ed.), *Editing the Nation’s Past. Literary Canons and Nation-Building in Romantic Europe* (Amsterdam 2008).

6 Dit is omstandiger uitgewerkt in mijn ‘Nationalism and the Cultivation of Culture’, in: *Nations and Nationalism* 12.4 (2006) 559-78.

Afb. 2 Hoffmann von Fallersleben in reistenne, met Duits-nationale baret. Archiv der Hoffman-von-Fallersleben-Gesellschaft in Fallersleben.

te beginnen moet ook hier, zoals steeds, worden aangegeven dat Nederland (zoals we die naam vandaag de dag gebruiken) niet klakkeloos teruggeprojecteerd kan worden op het landschap van de vroege negentiende eeuw. Het initiatief van 1826 tot publicatie van de nationale geschiedbronnen werd geconcipeerd in het Verenigd Koninkrijk van Willem I; onuitgevoerd in Noord-Nederland na de Belgische Afscheiding (pas de oprichting van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP) in 1902 zou daarin voorzien), had het initiatief wel degelijk repercussies in de Zuidelijke helft van het niet-langer-verenigde koninkrijk. Daar werd in 1834 een *Commission Royale d'Histoire* opgericht die belangrijk werk zou verrichten (en nog steeds bestaat).⁷ De editie van de Brabantse Yeesten door Jan Frans Willems en J.H. Bormans (3 dln., 1839-69) vond onder haar auspiciën plaats. In de jaren-1830 werd de medioneerlandstiek *south of the border* op touw gezet door tekstedities als die van *Van den Vos Reinaerde* door Jan Frans Willems (1836) en van Jan van Heelu's *Rijmkroniek*

7 www.kbr.be/crh-kcg/eng/histoire/histoire.html. Een Zuid-Nederlandse voorloper was een laat achttiende-eeuwse aanzet, in de geest van Muratori, tot een reeks van *Monumenta historiae belgica*, aangezwengeld door Corneille-François de Nelis, bibliothecaris van de Leuvense universiteit en later Bisschop van Antwerpen, met zijn *Belgicarum rerum prodromus sive de historia Belgica ejusque scriptoribus praecipuis commentatio* van 1770.

(eveneens 1836, eveneens door Jan Frans Willems); op het gebied van de editie-publicistiek was een zeer belangrijk initiatief de oprichting van de ‘Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen’ onder leiding van Philippe Blommaert en Ferdinand Serrure in 1839. Deze activiteiten werpen een belangwekkend strijklucht op de Noord-Nederlandse ontwikkelingen en anticiperen op een neerlandistische samenwerking tussen Vlamingen en ‘Hollanders’ die in de jaren-1840 gestalte krijgt.

Dat het Nederlandse taalgebied, en het Nederlandse letterkundige erfgoed, zich uitstrekt over de wankle landsgrenzen van de Nederlandse staat tussen 1800 en 1840, is een gegeven waarmee in de hedendaagse neerlandistiek minder rekening werd gehouden dan nodig. Dat het grensverkeer van ideeën te maken heeft met uiteenlopende soorten grenzen (taalgrenzen, en staatsgrenzen in al hun historische variabiliteit), is een gegeven dat aan de basis ligt van de polysysteemtheorie.⁸ Deze gaat ervan uit dat een cultuurlandschap niet bestaat uit afzonderlijke, duidelijk onderscheiden en in zichzelf homogene bouwstenen, maar uit een overlappend en in-elkaar-grijpend raderwerk van culturele circuits. Als correctie op een beeld dat de Europese literatuur uit nette ‘Duitse’, ‘Franse’, ‘Engelse’ ‘Nederlandse’ enz. modules zou bestaan, waartussen scherpe en ondubbelzinnige grenzen lopen en waarbinnen een transparante eenvormigheid bestaat, legt de polysysteemtheorie de nadruk op het feit dat talrijke literaire, culturele en regionale breuklijnen door een taalgebied heenlopen en dat tussen de afzonderlijke talen vele overlappingsen bestaan. Elke literatuur heeft “nissen” van bijvoorbeeld vrouwenliteratuur, migrantenliteratuur, homo-literatuur, sciencefiction-adepten, jeugdliteratuur – of, om binnen de termen van het onderhavige voorbeeld te blijven: de in elkaar grijpende literaire systemen van historische fictie en filologische teksteditie. Binnen elke literatuur zijn er regionale varianten: Waals en Franstalige-Vlaams binnen het Frans, Zwitsers en Oostenrijks binnen het Duits, Anglo-Iers of Schots binnen het Engelstalige complex. Meertalige landen zoals België en Zwitserland zijn niet alleen een verzameling regionale ‘onderafdelingen’ van de grotere buur-literaturen maar hebben ook een gezamenlijk eigen literair leven. Een auteur kan canoniek worden binnen een subsysteem vooraleer succes wordt bereikt in een groter (nationaal of transnationaal) kader, en vrouwen- of migrantenliteratuur kan een literair circuit vormen dat door de taalgrenzen heenloopt.

De verhouding tussen Noord-Nederlands en ‘Vlaams’ als subsystemen van het Nederlandstalig polysysteem vormt een van de interessantste casussen die Europa te bieden heeft. De status en uitstraling van Jan Frans Willems is daarin een interessant geval, en de interactie tussen literair-historistische initiatieven in de beide subsystemen een tot nu toe te weinig bestudeerd probleemge-

8 Itamar Even-Zohar, ‘Polysystem Theory’, in: *Poetics Today* 1 (1979) 287-310; een toepassing op het Nederlandse taalgebied is mijn ‘Literatuur op de landkaart: Taal, territorium en culturele identiteit’, in: *Forum der Letteren* 34.1 (1993) 16-28. Een goede nadere beschouwing daarover, alsmede een specifieke case study, biedt Els Andringa, ‘Penetrating the Dutch Polysystem: The Reception of Virginia Woolf, 1920-2000’, in: *Poetics Today* 27.3 (2006) 501-568.

bied. Wie de reistrajecten van ideeën bestudeert, zal een genuanceerd beeld moeten hebben van de complexe hele en halve breuklijnen en overgangszones die het culturele landschap doorkruisen.

2. De Duitse inspiratie: *Cultuurtransfer en histoire croisée*

Terwijl een polysystemische benadering het onderscheid tussen binnenlands en buitenlands ideeënverkeer a priori nuanceert, blijkt uit ons voorbeeld ook dat er invloeden zijn in processen van culturele natievorming die hoe dan ook van buitenaf komen. Zelfs als we de medioneerlandistiek in een ‘Groot-Nederlands’ kader bekijken, zien we dat er impulsen aan te pas komen van over de grens. De figuur van Hoffmann zelf is een klassiek geval. Hij was het immers, die de Nederlandse bibliotheken onderzocht op hun middeleeuwse en volkstalige bestanden – een werk waarvoor hij een Leids eredoctoraat kreeg; hij was het ook die in zijn roemruchte publicatiereeks *Horae Belgicae* pionierswerk verrichte voor het editeren van Nederlandse ‘klassiekers’ zoals *Caerle ende Elegast*, *Floris ende Blancefloer*, *Lancelot en de schone Sandrijn* e.d. De verschijningsdata van de opeenvolgende afleveringen van de *Horae Belgicae* (1830, 1832, 1836, 1837, 1838 en later) dienen, om een volledig beeld te krijgen van het zich ontwikkelende literaire historisme in Nederland, dus ook in ons jaartallenstaatje verdisconteerd te worden. Aldus blijken de jaren-1830, die op het eerste gezicht een tamelijk ‘magere’ aanlooperperiode van de medioneerlandistiek schenen, in feite zwanger te zijn van Vlaamse en Duitse impulsen die uiteindelijk, in de jaren-1840 met de oprichting van de Vereniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde ook hier te lande doorbreken. Dat die Vereniging zichzelf uitdrukkelijk onder de auspiciën plaatst van Jacob Grimm, die ook door Hoffmann als zijn goeroe en intellectueel leidsman werd beschouwd, is veelzeggend.⁹

De mediëvistiek in deze jaren is immers hét grote Duitse geestelijke exportproduct, en de intellectuele voorman is inderdaad Jacob Grimm. Hij had een filologisch programma gecreëerd dat volkskunde (sprookjes!), taalkunde en tekstedities combineerde, was daarmee tot de *Godfather* van de Duitse germanistiek geworden en niet alleen dáárvan. Om te beginnen hield de germanistiek à la Grimm zich niet alleen met de Duitse taal en letterkunde bezig maar met alle talige en literaire tradities van de Germaanse taalfamilie, inclusief Scandinavisch, Angelsaksisch, Nederlands en Fries. Daarnaast werkte de methodiek van die filologie ook bevruchtend op de ontluikende Slavistiek (vertegenwoordigd door Grimms correspondenten Dobrovský, Kopitar en zijn adept Karadžić),

9 De Vereniging is het onderwerp van de bijdrage van Marita Mathijsen aan Van Hulle & Leerssen, *Editing the Nation's Memory*. Zie ook Ingrid Biesheuvel, ‘Strijder tegen diletantanten: Willem Joseph Andries Jonckbloet (1817-1885)’, in: *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*, ed. W. van Anrooij, D. Hoogenelst & G. Warnar (Amsterdam 2003) 49-60; Lo van Driel en Jan Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel. Een duografie* (Den Haag 1998); Cornelis Soeteman, ‘W.J.A. Jonckbloet, noch ein Niederländer im Blickfeld Jacob Grimms’, in: *Brüder Grimm Gedenken* 7 (1987) 140-147.

op de ontluikende Keltologie, en zelfs op de Romaanse mediëvistiek, in het bijzonder de studie van het Provençaals. Dat Grimm-adepten als Hoffmann en Mone belangrijk pionierswerk hebben verricht in het Nederlandse taalgebied, en dat wetenschappers als Mathias de Vries en J.W.A. Jonckbloet zichzelf eveneens als zijn adepten beschouwden, past dus binnen een Europees patroon.

Die Duitse invloed in het stimuleren van de medioneerlandistiek kan worden geanalyseerd als voorbeeld van een ‘cultuurtransfer’.¹⁰ Sterker nog, het mag een schoolvoorbeeld worden genoemd. Immers, een van de baanbrekende analyses waarmee die methodiek zichzelf aan de wetenschappelijke wereld presenteerde in de jaren-1980 was de studie van de invloed van Diez, een leerling van Grimm, in de Franse filologie.¹¹ Wat geen Nederlandse lezer die de namen Hoffmann en Mone kent hoeft te verbazen, was voor de Frans-Duitse betrekkingen een novum: dat de Franse mediëvistiek zichzelf niet autonoom ontwikkelde vanuit een eigen tekstcorpus en een zelfstandige academische traditie, maar dat daarvoor een methodische impuls vanuit de Duitse praktijk nodig was. Opnieuw dus een voorbeeld van de onderlinge doorkruising van landelijke ontwikkelingen.

De invalshoek van de ‘cultuurtransfer’ heeft de laatste jaren school gemaakt. Hier te lande is ze met name gebruikt om de bestuurlijke omslagpunten van de periode 1795-1815 mee te analyseren.¹² Met name werd de vraag gesteld naar de Franse invloed in het constitutionele centralisatieproces van wat voorheen een confederatieve Republiek der Verenigde Provinciën was geweest. De methodiek zelf is ontwikkeld door twee Franse germanisten, Michael Werner en Michel Espagne, om Duits-Franse beïnvloeding mee in kaart te brengen. Eigenlijk is de methode zelf een voorbeeld van wat ze bestudeert, want in de Duitstalige wetenschap bestond al decennia lang een *Zeitschrift für Kulturaustausch* en vormden *Einfluss- und Beziehungsforschung* sinds jaar en dag een steunpilaar in de vergelijkende literatuurwetenschap. Het is die benadering die door Franse wetenschappers onder de noemer *transfert culturel* werd overgenomen. Ironisch genoeg is de benadering inmiddels weer naar Duitsland terug geëxporteerd, waar ze nu niet met *Kulturaustausch* maar met het neologisme *Kulturtransfer* wordt betiteld. Immers: verandering van context (dat is wat transfer betekent) behelst ook een verandering van aard en functie.

10 Het duo Michel Espagne en Michael Werner heeft hiervoor met meerdere publicaties de basis gelegd: ‘Deutsch-französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert. Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des CNRS’, in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 13 (1985) 502-10; ‘La construction d’une référence culturelle allemande en France: genèse et histoire (1750-1914)’, in: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 42.4 (1987) 969-92; ‘Deutsch-französischer Kulturtransfer als Forschungsgegenstand. Eine Problemskizze’, in hun bundel *Transferts. Les relations interculturelles dans l’espace franco-allemand (XVIIIe et XIXe siècle)* (Paris 1988) 11-34.

11 Hans Ulrich Gumbrecht, ‘«Un souffle d’Allemagne ayant passé»: Friedrich Diez, Gaston Paris, and the genesis of national philologies’, in: *Romance philology* 40.1 (1986) 1-37. Tevens: Michel Espagne en Michael Werner (ed.) *Philologiques I: Contribution à l’histoire des disciplines littéraires en France et en Allemagne au XIXe siècle* (Paris 1990).

12 Martijn van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de Napoleontische tijd, 1799-1813*. Z.p., z.j. Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2007.

Het duurde niet lang voordat men de behoefte voelde om de al te simpele binaire modelmatigheid van de *transfert culturel* te nuanceren. Een land dat invloed uitoefent, een ander land dat die invloed ondergaat: zo simpel werkt de geschiedenis immers niet. Net zoals landen niet in afzondering bestaan, zo bestaan ook landen-koppels niet in isolement. Er zijn meestal meerdere partners in het spel. De Nederlandse staatscentralisatie onder Willem I kan, naast een na-ijlende Franse invloed, ook geïnspireerd zijn vanuit de Pruisische praktijk. En wie de Duitse invloed op de ontluikende Nederlandse medioneerlandistiek bekijkt, ziet een intrigerende nuance. Lieden als Grimm en Hoffmann zijn aanvankelijk vooral in ‘Holland’, Nederland-benoorden-de-rivieren geïnteresseerd; ze richten de blik op Leiden. Na een proces van ontgoocheling rond 1830 wendt men zich dan tot de Vlamingen, waar met name Jan Frans Willems en het van Hulthem-handschrift hun aandacht trekken. De Belgische preoccupatie van de Duitse germanisten wordt pas later, na 1845, weer door de Noord-Nederlanders ingehaald. Er is, met andere woorden, sprake van een complex circuleren van contacten en invloeden – een veelrichtingsverkeer dat tegenwoordig wel, als uitbouw op het oudere *cultuurtransfer*-begrip als *histoire croisée* wordt betiteld; iets wat men zou kunnen vertalen als de geschiedenis van kruisbestuivingen.¹³

3. Netwerken en ‘Lopende Vuurtjes’

De fervente reiziger en vroege trein-adept Hoffmann von Fallersleben is een belichaming van dat soort kruisbestuivingen-in-meerdere richtingen. Niet alleen tussen Duitsland en Nederland pendelt hij: we komen hem overal in Europa tegen, en overal in Europa zoekt hij gretig contact met collega-letterkundigen (in het bijzonder de germanistische), en met medestanders in zijn nationalistisch geloof in het zelfbeschikkingsrecht der volkeren (in het bijzonder de Germaanse). Zelfs zien we hem in Wenen aan de roemruchte *Stammtisch* van de Sloveense filoloog en hof-bibliothecaris Jernej Kopitar: de grondlegger van de Slavistiek en Balkan-studiën, die aan zijn stamtafel in de taverne *Zum weisen Wolfen* vertegenwoordigers van alle nationaliteiten van de Balkan om zich heen verzamelde. Hoffmann wijdde er een vers vol broederschap en schuimend-bier-vriendschap aan, net zoals hij dat later zou doen voor zijn vrienden in de Vlaamse Beweging.

Het hoge woord moet eruit: Hoffmann was een ware *netwerker*. Terwijl zijn persoonlijke prestaties in literatuur en letterkunde misschien niet het niveau hebben van een Byron of een Grimm, is hij bij uitstek iemand die mensen en

13 Een bij het CNRS werkzame Franse literatuursocioloog vertrouwde me (mondelinge mededeling, Amsterdam 18 januari 2008) toe dat de ontwikkeling van de *histoire croisée*-benadering ook uitgelokt werd door een breuk tussen Espagne en Werner. Terwijl Espagne de *transferts culturels*-benadering heeft voortgezet (vgl. diens *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris 1999), heeft Werner zich na hun breuk op het pad der *histoire croisée* begeven: vgl. de beide artikelen van Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, ‘Penser l’histoire croisée: Entre empirie et réflexivité’, in: *Annales: Histoire, Sciences Sociales* 58 (2003) 7-36, en ‘Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity’, in: *History and Theory* 45 (2006) 30-50.

groepen met elkaar in contact brengt, nieuwtjes brengt, nieuwe ideeën oppikt en doorgeeft. Waar hij opduikt (zoals in het stoffige academische milieu van Nederland in de vroege jaren-1820) brengt hij een stormvloed van ideeën uit de grote buitenwereld mee. Netwerkers als Hoffmann zijn de relais-stations in het intercultureel verkeer van die tijd, de *early adapters* en verbreiders van nieuwe ideeën zoals de nationale filologie à la Grimm (die op zijn beurt ook een enorm netwerk onderhield, maar, huismus als hij was, eerder door middel van briefwisselingen en recensies dan door zelf op reis te gaan).

In de voorafgaande bladzijden heb ik een groot aantal namen genoemd van de filologische voormannen van de vroege negentiende eeuw: Grimm, Hoffmann, Mone, Kopitar, Diez, Willems, Bormans, Blommaert, Serrure, Jonckbloet en De Vries. Afkomstig uit vele landen, van Leiden tot Ljubljana en van Breslau tot Gent, vormen ze door hun contacten over een weer een *netwerk*. Dat netwerk kan in kaart worden gebracht. Men kan traceren wie met wie bondgenootschappen of controverses onderhield, waar de rechtstreekse contacten waren of de indirecte contacten (via ‘vrienden-van-vrienden’ of correspondenten van correspondenten). Al gauw blijkt daaruit dat het onderhavige netwerk zéér hecht was, eng met elkaar verbonden via talrijke betrekkingen, met als spin in het web de grote voorman Grimm. Vrijwel iedereen correspondeerde met Grimm. Letterlijk iedereen correspondeerde met meerdere correspondenten van Grimm.

Is het gebruik van het woord ‘netwerk’ méér dan alleen maar een modieus verbaal gebaar? Wis en zeker. In de mathematische sociologie is de analyse van netwerken een verfijnd specialisme geworden met een hoog vermogen om zinnige uitspraken over concrete gevallen te doen. Netwerk-analyse verklaart hoe en waarom en inzicht of idee ook zonder massacommunicatiemiddelen zich zéér snel kan verspreiden langs zogeheten ‘small world’ netwerken.¹⁴ Het verklaart voorts hoe het komt dat een bepaald idee lange tijd sporadisch kan opduiken zonder veel invloed uit te oefenen, en dan plotseling, na het bereiken van een zogeheten ‘tipping point’,¹⁵ wijdverbreid invloedrijk kan worden. Allerhande patronen in de ideeëngeschiedenis – meer bepaald: in de geschiedenis van de verspreiding van ideeën – blijken met behulp van netwerkanalyse goed beschrijfbaar en bevattelijk te worden.¹⁶

Met name het epidemiologische karakter van het ideeënverkeer komt hiermee goed in beeld. Ideeën zijn net virussen of geruchten: ze *steken mensen aan*, ze zijn besmettelijk. Wie het te horen krijgt, verandert van Informatie-Ontvanger in Informatie-Zender, geeft het door. Het is dan ook in de epidemiologie dat de eerste modellen voor zulke verspreidingsprocessen zijn ontwikkeld.

14 Duncan J. Watts, *Small Worlds. The Dynamics of Networks between Order and Randomness* (Princeton, NJ 2004).

15 Een goede populariserende publicatie over dat begrip is Malcolm Gladwell, *The tipping point. How little things can make a big difference* (Boston 2000).

16 John W. Mohr, ‘Introduction: Structures, Institutions, and Cultural Analysis’, in: *Poetics: Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts*, 27.2-3 (2000) 57-68.

Daarna zijn ze toegepast in zogeheten innovatie-diffusie-modellen, die het graduele ingang-vinden van vernieuwingen op technologisch of cultureel gebied (van polshorloges tot feminisme) traceren, ook in ruimtelijk-geografische zin.¹⁷

Er is echter nog een ander belangrijk aspect aan een netwerk-gerichte benadering. De betrokken personen worden in een netwerk niet langer als vertegenwoordigers van ‘hun’ eigen land of context gezien (Grimm als Duitser, Jonckbloet als Nederlander, Willems als Vlaming), maar als ‘actoren’ waarvan de functie bepaald wordt door hun contacten, niet door hun achtergrond. Het meest diepgaand is deze ‘Actor-Netwerk-theorie’ uitgewerkt en dóórgedacht door Bruno Latour.¹⁸ Hij verwijt de klassieke sociale wetenschap dat ze sociale verschijnselen tracht te verklaren vanuit sociale achtergronden, en aldus een kunstmatige scheiding aanbrengt tussen het sociale als fenomeen en het sociale als verklaring van dat fenomeen. Dat is een belangrijk inzicht voor de cultuur- en literatuurgeschiedenis: want maar al te vaak wordt ‘cultuur’ (of literatuur, of het ontluikende cultuurnationalisme) gezien als een fenomeen dat vanuit zijn sociale infrastructuur verklaard moet worden – en dat betekent maar al te gauw: vanuit de sociale, politieke en economische verhoudingen van het land van herkomst. En juist dát, hebben we nu genoegzaam gezien, doet aan de mobiliteit en aan de epidemische voortplanting van culturele verkeer en beïnvloeding, geen recht.

De ontwikkeling van het literair historisme en van het Europese cultuurnationalisme is dus geen landsgewijs vanuit de eigen infrastructuur opborrelend proces; het is een Europa-breed, mobiel fenomeen, dat wordt gedragen door een transnationaal, druk communicerend cohort filologen (die zich institutioneel tussen het kamergeleerdendom en de academische professionalisering bevinden), en dat in de meest diverse landen op steeds andere wijze neerslaat en sporen trekt.

Terug naar de St. Amandsabdij

De literatuurhistoricus, en vooral de comparatist, zal bij de hierboven ontvouwde waaier aan onderzoeks-perspectieven ietwat meewarig moeten glimlachen. Het is immers al decennia geleden dat de roemruchte debatten, aange-

17 Een fundamentele studie was het postuum verschenen werk van André Siegfried, *Itinéraires de contagion. Épidémies et idéologies* (Paris 1960). Vgl. tevens Everett M. Rogers, *Diffusion of Innovations* (New York 1962) en Torsten Hägerstrand, *Innovation Diffusion as a Spatial Process* (Chicago 1967). Het ‘epidemiologisch’ aspect van communicatie (elke ontvanger van een boodschap verandert daardoor in een zender) is benadrukt in Dan Sperber, ‘The Epidemiology of Beliefs’, in: *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, ed. (Oxford 1990) C. Fraser & G. Gaskell 25-44 en *La contagion des idées* (Paris 1996). Een voorbeeld van de toepassing van netwerktheorieën op de geschiedenis van de wijsbegeerte is Randall Collins, *The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change* (Cambridge, MA, 1998); tevens diens ‘A Network-Location Theory of Culture’, *Sociological Theory* 21 (2003) 69-73

18 De beste samenvatting is zijn Engelstalige *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory* (Oxford 2005).

zwengeld door René Wellek en Arthur O. Lovejoy, hebben gewoed over de Europese eenheid dan wel de nationale specificiteit van de Romantiek in de diverse Europese landen.¹⁹ Het halve glas water was daarbij: waren er afzonderlijke literaire generatiebreuken in de Europese landen die we in tweede instantie met de verzamelterm ‘Romantiek’ op één hoop hebben geveegd – of was er een Europese Romantiek die zich op uiteenlopende manieren in de diverse deelnemende gebieden heeft gespecificeerd? De verhouding tussen cultuur, een landelijk kader, en internationale kruisbestuiving, is in die debatten al uitvoerig bediscussieerd. De sociale geschiedenis lijkt, met de ontwikkeling van ‘cultuurtransfer’, *histoire croisée* en netwerktheorieën nu hetzelfde pad te bewandelen.

Bomen hebben wortels, mensen hebben benen. Het is eigen aan communicatie en cultuur dat de boodschap wel van een bepaalde plek *uitgaat* maar naar heel ander plekken *toegaat*. Mobiliteit is *the name of the game*. Dat elke cultuur, elke taal, in zijn eigen kavelkje geïsoleerd zou zijn van andere, is een dwaling die alleen kan ontstaan door het projecteren van gebrekkige onderzoeksmethoden op het onderzoeks-onderwerp. Wie alleen maar door een sleutelgat kijkt, denkt dat de wereld klein is. Dat cultuur uitwaaiert, uitvliegt, grenzen alleen registreert in het voorbijgaan, leren we niet alleen uit het treinreisje van Hoffmann; we hadden het al kunnen leren uit het manuscript dat Hoffmann en Willems in Valenciennes aantreffen. Deze beide voorlopers van hun ‘nationale’ filologieën, vroege vertegenwoordigers van de neiging om het literair erfgoed van Europa op te splitsen per natie en taal, voorlopers van het nationaal-culturele hokjesdenken, vonden een tekst, in één en dezelfde hand geschreven, waarin de twee oudste voorbeelden van Duitse en Franse literatuur broederlijk naast elkaar staan. Vóór of uiterlijk rond het jaar 900 moet een monnik in een Vlaams klooster een Duitse, en meteen daarna een Franse, tekst hebben opgeschreven. Wist hij veel?!

Joep Leerssen, *Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam*
J.T.Leerssen@uva.nl

¹⁹ Lovejoy's positie is verwoord in zijn artikelen ‘On the Discrimination of Romanticisms’, in: *PMLA* 39 (1924) 229-53 en ‘The Meaning of Romanticism for the Historian of Ideas’, in: *Journal of the History of Ideas* 2 (1941) 257-287; Wellek's positie in ‘The Concept of Romanticism in Literary History’ en ‘Romanticism Re-examined’ in Id., *Concepts of Criticism* (New Haven, CT, 1963) 128-198 en 199-221. Voor de betekenis van deze problematiek voor het comparatisme, Hugo Dyserinck, *Komparatistik. Eine Einführung* (3e ed. Bonn, 1991) 142-148.